

УДК 3. 072 (043. 3/5)

Марія Петрушкевич

ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “КОМУНІКАЦІЯ” У ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: СТАТТЯ ПЕРША

У статті аналізується поняття “комунікація” та феномени, пов’язані з ним. Автор робить порівняння кількох класичних визначень комунікації та авторських визначень, які містяться в авторефератах вітчизняних наукових досліджень переважно філософського спрямування. Також аналізуються поняття масової комунікації, віртуальної реальності, маніпуляції за допомогою мас-медіа, релігійної комунікації.

Ключові слова: комунікація, масова комунікація, релігійна комунікація, мас-медіа, маніпуляція, віртуальна реальність, діалог.

М. Петрушкевич. Толкование понятия “коммуникация” в отечественных диссертационных исследованиях

В статье анализируется понятие “коммуникация” и феномены, связаны с ним. Автор делает сравнение нескольких классических определений коммуникации и авторских определений, которые находятся в авторефератах отечественных научных исследований преимущественно философского направления. Также анализируются понятие массовой коммуникации, виртуальной реальности, манипуляции с помощью масс-медиа, религиозной коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, массовая коммуникация, религиозная коммуникация, масс-медиа, манипуляция, виртуальная реальность, диалог.

M. Petrushkevych. Interpretation of the term “communication” in domestic dissertations

This article analyzes the concept of “communication” and the phenomena associated with it. The author makes a comparison of several classical definitions of communication and author of definitions that are in the home’s abstract research mainly philosophical direction. Also examines the concept of mass

communication, virtual reality, manipulation by the media, religious communication.

Keywords: *communication, mass communication, religious communication, mass media manipulation, virtual reality, dialogue.*

I. Вступ

На зламі століть, під час глобальної соціокультурної кризи, девальвації традиційних цінностей, а отже, і класичної релігійності, як ніколи гостро постає проблема взаємопорозуміння, точного та адекватного щодо ситуації викладу своєї позиції, своїх думок, тобто проблема комунікації. До речі, сучасна криза пронизує абсолютно всі пласти комунікації: від найінтимнішої – автокомунікації та спілкування з божественним, аж до міжкультурної, глобальної комунікації.

Нас, як науковців, має цікавити не лише практичне розв'язання сучасних комунікативних проблем, але й методологічне підґрунтя, глумачення та розуміння комунікації у теоретичному аспекті. У вітчизняному науковому середовищі розуміння важливості дослідження комунікації та феноменів, пов'язаних із нею, інституційоване у дисертаційних дослідженнях, певний відсоток яких (до речі, досить незначний) присвячений повністю чи частково комунікативним питанням.

У дисертаційних дослідженнях останнього десятиліття нас зацікавили, передовсім, наукові роботи (автореферати кандидатських та докторських дисертацій) філософського спрямування. Проте у цій розвідці не розглядалися теми, які стосуються питань комунікативної філософії або філософії діалогу, оскільки це, безумовно, тема для самостійного повноцінного наукового дослідження.

Вітчизняна дослідниця Є. Юнусова зазначає, що “тема спілкування або комунікації не є абсолютно новою, оскільки усвідомлювалась і артикулювалась ще в еллінській культурі, але ... усвідомлення глибинного значення комунікації, її смислових і соціальних джерел, відбулося лише в ХХ сторіччі” [15, с. 4]. Крім того, в умовах сучасних змін у соціокультурному житті, які спричинені розвитком ринкової економіки, поширенням масової культури та інформаційних технологій традиційні форми комунікації зазнають суттєвих змін. Дослідження цих трансформацій створює можливість з'ясування провідних тенденцій у сфері людських взаємин [13, с. 1].

У зв'язку з такими дегуманізуючими тенденціями Л. Усанова в авторефераті дисертації наголошує, що “у діяльності людей все більше беруть участь посередники, які мають символічний характер: речі, що виступають в знаковій функції, інформаційні посередники. Комунікація втрачає свою безпосередність і людяність, набуває характеру споживання та влади. На індивідуальні зв'язки, на власне людське переносяться способи функціонування сучасних технологій та матеріальних об'єктів” [11, с. 15].

Для вирішення такого складного завдання, як нормалізація, оптимізація спілкування та комунікації, існує значне наукове підґрунтя. Дослідженням комунікації або спілкування займалися представники багатьох наук – психологи, соціологи, філософи та ін. Емпіричне дослідження комунікації відбувалося в межах соціології масової комунікації, яка вивчає тенденції і особливості масових інформаційних процесів, вплив ЗМК на зміни суспільної та індивідуальної свідомості. Головна увага тут зосереджена навколо таких питань, як і що повідомляється, по якому каналу, кому і з яким ефектом.

Розробка різноманітних класифікацій спілкування здійснювалась у вітчизняній філософії радянського періоду в рамках соціологічного підходу. На основі марксистської методології були визначені головні форми спілкування – матеріальна, духовна, пряма, опосередкована тощо. У рамках цього підходу *комунікація і спілкування були представлені як два різних типи взаємодії людей*, зазначає Є. Юнусова. Під комунікацією розуміли суто інформаційний процес, основними рисами якого є односпрямованість, керування, суб'єкт-об'єктний зв'язок, асиметричність. Її структура описувалась за схемою: відправник – повідомлення – одержувач. Щодо спілкування, то його розуміли як соціальну взаємодію людей, як специфічний вид людської діяльності, в основі якої лежить праця і виробничі відносини, головною метою яких є досягнення спільності. Поняття “спілкування” в цьому сенсі тлумачилося ширше, ніж “комунікація”, його особливість полягала в тому, що воно включає в себе не лише обмін інформацією, але також має практичний, матеріальний, духовний і практично-духовний зміст. Як головні риси спілкування виділяли симетричність, діалогічність, партнерство, суб'єкт-суб'єктний зв'язок. Якісні риси спілкування та діалогу збігаються. Спілкування тлумачиться як діалог, комунікація – як монолог [15, с. 4].

Поза будь-яким сумнівом, змістовне дослідження феномену комунікації потребує звернення до історико-філософського дискурсу

су та аналізу вживання цього поняття з огляду на певні соціальні трансформації. Огляд семантичного поля використання поняття передбачає звернення до кола філософів, які в різних ракурсах розробляли цю проблематику в ХХ столітті: Л. Вітгенштайна, Р. Вільямса, М. Гайдеггера, Д. Дьюї, Ч. Кулі, Н. Лумана, Ч. Ордена, Д. Пітерса, А. Річардса, Ж.-П. Сартра, К. Ясперса та ін. [12, с. 2].

З початку ХХ століття тема комунікації посідає одне з центральних місць у філософії і тим самим сприяє виділенню нового напрямку – комунікативної філософії. У рамках цього напрямку формуються різні підходи до визначення феномену комунікації, в яких з різних боків визначається роль, місце, цілі, завдання, принципи та етика комунікації. Інтерес до феномену комунікації як до певної структури людського існування, у просторі якої здійснюються основні види його діяльності, з часом не тільки не зменшується, але й посилюється [15, с. 3].

Логічно, що досліджуючи комунікативний простір релігії, Є. Юнусова наголошує, що у західній комунікативній філософії склалися головні підходи (антропологічний, гносеологічний, екзистенціальний, діалогічний і практичний) щодо дослідження феномену комунікації, де були визначені роль, значення, місце й етика комунікації в структурі людського буття [15, с. 4].

Таким чином, акцентуючи увагу лише на комунікативній філософії, можна побачити різноманіття підходів до тлумачення комунікації. Світ культури просякнутий різними комунікативними актами, що дозволяє говорити про культуру як своєрідний комунікативний простір, де існує безліч комунікативних практик [15, с. 8].

Отож, метою цього наукового дослідження є аналіз різноманітності підходів і тлумачень щодо поняття комунікації на основі авторефератів вітчизняних дисертаційних досліджень.

II. Дефініція основних понять

Розуміння та тлумачення самого поняття “комунікація” та різних видів комунікації питання досить відкрите, яке, наприклад, в американській науковій традиції частково вирішується через енциклопедичні видання та словники, присвячені тлумаченню комунікації, а в європейській – переважно через розробку різних напрямків комунікативної філософії.

Для прикладу подамо декілька загальноновживаних тлумачень цього терміна. Так, класичне розуміння комунікації має місце у Великому енциклопедичному словнику. Цей термін пояснюється

двоєко, походить від латинського слова *communis* (роблю загальним, пов'язую, спілкуюся), з одного боку, шлях повідомлення, зв'язок одного місця з іншим; спілкування, передача інформації від людини до людини (специфічна форма взаємодії людей у процесах пізнавальної, трудової діяльності), що здійснюється, головним чином, *за допомогою мови* (рідше, за допомогою інших знакових систем). Комунікацією називаються також сигнальні способи зв'язку в тварин. Комунікація також є актом спілкування, зв'язком *між двома чи більше індивідами*, заснованим на взаєморозумінні; повідомлення інформації однією особою іншій або низки осіб. (Такі визначення комунікації є не досконалими і вимагають суттєвих доповнень та пояснень).

Таким чином, комунікація постає як смисловий аспект соціальної взаємодії. Оскільки будь-яка індивідуальна дія здійснюється в умовах прямих або опосередкованих стосунків з іншими людьми, вона містить (поряд із фізичним) і комунікативний аспект. Дії, усвідомлено орієнтовані на смислове їх сприйняття іншими людьми, називаються комунікативними діями. Розрізняють процес комунікації та акти, які його складають. Основні функції комунікативного процесу полягають у досягненні соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елемента. В окремих актах комунікації реалізуються управлінська, інформативна та фатична (пов'язана із встановленням контактів) функції, перша із яких є генетично та структурно первинною.

Під впливом сучасних соціокультурних змін комунікація починає розумітися як суто інформаційний феномен, процес передачі або обміну інформацією.

Хоча історично первинною була зовсім інша концепція цього терміна. Так у тлумачному словнику Даля комунікація пояснюється як шляхи, дороги, засоби зв'язку, та зіставляються із поняттям “комунізм”. А Ф. Брокгауз та І. Єфрон пов'язують комунікацію з військовою тематикою, зазначаючи, що це шляхи, які поєднують базу (територіальну смугу в тилу армії, на якій зібрані усі засоби для ведення війни) із місцем розташування армії.

У Найновішому філософському словнику зазначається, що сучасний філософський інтерес до комунікації визначений тим зрушенням, яке відбулося внаслідок загальних змін місця і ролі комунікації і комунікативних технологій у різних суспільних сферах, інтенсивним розвитком засобів комунікації (існує навіть спеціальний термін “вибух комунікації”). Тема комунікації,

інтерсуб'єктивності та діалогу стає однією з головних у філософії ХХ ст. Теоретичним чинником, який багато в чому визначив обличчя сучасних досліджень комунікації, став поворот філософської та наукової рефлексії до вагомості мови.

У цьому ж словнику зазначено, що при аналізі та описі комунікації необхідно розрізняти: 1) комунікацію у широкому сенсі – як одну з основ людської життєдіяльності та різноманітні форми мовної діяльності, які не обов'язково передбачають наявність змістовно-сислового плану; 2) інформаційний обмін у технологічно організованих системах – у цій своїй іпостасі комунікація досліджується футурологами; 3) мислекомунікацію як інтелектуальний процес, що має витриманий ідеально-змістовий план і пов'язаний з певними ситуаціями соціальної дії; 4) екзистенційну комунікацію як акт виявлення Я в Іншому. У такій якості комунікація – основа екзистенційних взаємин між людьми (як стосунки між Я і Ти) і вирішальний процес для самовизначення людини у світі, в якому людина знаходить розуміння свого буття, його підстав [6].

Українські науковці також активно дають тлумачення поняттю комунікації та феноменів, пов'язаних із нею, проте загалом не виходять за межі загальноприйнятого розуміння цього поняття. Наприклад, І. М'язова зазначає, що *комунікація є своєрідною передумовою функціонування і розвитку культури*, оскільки збереження культури пов'язане з необхідністю передачі культурної інформації шляхом наслідування символічних форм як від одного покоління до іншого, так і від однієї культури до іншої. Дослідниця визначає *комунікацію як цілеспрямований процес передачі повідомлення, інформації з використанням правил та норм, необхідних для досягнення гармонізації* [8, с. 4].

Категорією “справжньої комунікації” оперує Є. Уханов. Досліджуючи мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда, він наголошує: “У ході розгляду Я-індивіда та Іншого як віртуальних об'єктів було з'ясовано, що *віднаходження справжньої комунікації лежить у полі зняття розриву між реальним Я та Я віртуальним і відкриттям Іншого у всій його інішості та, як наслідок, відкриття самого себе через Я-Іншого* (курсив наш – П. М.). Однією зі стратегій індивіда в такій ситуації може бути відкриття ціннісно значущого світу Іншого в усій його несхожості, інакшості, переживанні Іншого в архітектонічному єднанні Я та Іншого” [12, с. 10].

Також доречним буде звернутися до поняття “комунікативної етики”, яка, взявши за вихідну точку практику неупередженого, рів-

ноправного обговорення, коли ані вікові відмінності, ані різниця соціального походження не беруться до уваги, пропонує таку ситуацію рівноправності взяти за орієнтовний ідеал соціальності [9, с. 13].

Л. Осадча в дисертаційному дослідженні розглядає категорію “соціальної комунікації”, тут досліджено базові підходи до визначення поняття соціальної комунікації, які переважно акцентуються на функціональному аспекті досліджуваного явища, а тому для глибшого філософського аналізу залучено методологічні напрацювання теорії дискурсу та комунікативної філософії, що дозволяє поглянути на соціальну комунікацію як явище аксіологічно-смісловне; розглянути соціальну комунікацію в управлінському контексті, адже ефективність управлінських рішень напряду залежить від прийнятності їх для суб’єктів управління, від їх обговорюваності, тобто від громадського резонування. А тому соціальна комунікація перетворюється на легітимуючий чинник політичної сфери [9, с. 5].

Також у вітчизняному науковому дискурсі використовується поняття “міжсуспільної комунікації”, де відносини між інтегрованими суспільствами будуються за моделлю інтерсуб’єктивного зв’язку, на відміну від суб’єкт-об’єктного [1, с. 1]. А в Найновішому філософському словнику згадується неологізм “мислекомунікація”, яка пов’язує ідеальну дійсність мислення з реальними ситуаціями соціальної дії і задає, з одного боку, межі та осмисленість мисленнєвих ідеалізацій, а з іншого боку, межі та осмисленість реалізації мисленнєвих конструктів у соціальній організації і дії [6].

В. Марчук звертається до іншої надзвичайно актуальної, та й модної останнім часом теми міжкультурної комунікації. В авторефераті висловлюється думка про те, що для успішної реалізації концепції міжкультурної комунікації необхідно подолати низку суперечностей, які не є новими, але набувають визначального статусу: суперечності між глобальним і локальним, між універсальним та індивідуальним, між довгостроковими та короткостроковими завданнями, між принципами змагальності та солідарності тощо. Прогнозуючи шляхи їх подолання, актуалізується завдання перегляду множини соціально-культурних вимірів ціннісних орієнтацій для забезпечення можливостей розуміння позиції іншого в міжкультурному діалозі [7, с. 14].

Проте, у порівнянні з усіма перерахованими поняттями, пов’язаними із комунікацією, найчастіше вживається термін “масова комунікація”. Найпростіше цей термін визначається як про-

цес повідомлення інформації за допомогою технічних засобів – засобів масової комунікації (друк, радіо, телебачення, Інтернет та ін.) великим, розпорошеним аудиторіям.

Масова комунікація є важливим соціальним та політичним інститутом, підсистемою загальної системи комунікації. У широких масштабах виконує взаємопов'язані функції ідеологічного та політичного впливу, підтримки соціальної спільноти, інформування, просвітництва та розваги, конкретні форми і зміст яких вирішальним чином залежать від особливостей національної культури і політичного режиму.

Масовій комунікації властиві інституційний характер джерел і ускладненість зворотного зв'язку між джерелом та аудиторією. Комплекси технічних засобів, що забезпечують швидку передачу і масове тиражування словесної, образної, музичної інформації (преса, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис тощо), називаються засобами масової комунікації, або засобами масової інформації.

Масова комунікація лежить в основі інформаційного суспільства. Є. Уханов виділяє такі критерії інформаційного суспільства: неошумпетеріанський підхід, технологічний критерій, економічний критерій, критерій, пов'язаний зі сферою зайнятості, критерій, пов'язаний із простором, критерій культури. Це дозволяє розглянути інформатизацію суспільства як безперервний процес, в основі якого спостерігається домінування інновації над традицією [12, с. 11].

Безперечно, досліджуючи особливості масової комунікації, вітчизняні науковці звертають свою увагу на низку важливих феноменів (таких як: маніпуляція, віртуальна реальність, імідж, діяльність медіа та ін.) які, керуючись принципом доповнення Н. Бора, є хорошим ґрунтом для розуміння особливостей масової комунікації.

Загалом, феномен комунікації останнім часом став досить активно досліджуватися у вітчизняному гуманітарному науковому середовищі. Зумовлена така ситуація, на нашу думку, перш за все, кризою антропності у сучасній масовій культурі та значною кількістю феноменів, що сприяють механізації міжлюдських стосунків.

Література:

1. Балінченко С. П. Комунікативні засади інтеграційних процесів у сучасному суспільстві: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / Світлана Петрівна Балінченко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 16 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2005/05bsppss.zip>.

2. Вязова Р. В. Етнічний фактор у системі комунікативних відносин: автореф. дис.... канд. філософ. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / Рита Василівна Вязова; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2010. – 16 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10VRVSKV.zip>

3. Васильєва І. В. Людина у релігійному вимірі: методологічні аспекти: автореф. дис.... д-ра філософ. наук: 09.00.11 [Електронний ресурс] / Ірина Василівна Васильєва; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 37 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10VIVVMA.zip>.

4. Вороновська Л. Г. Свідомість і мова: філософсько-релігієзнавчий аналіз: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.11 [Електронний ресурс] / Людмила Григорівна Вороновська; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08vlgfra.zip>.

5. Жигалкіна С. С. Кіно як засіб конструювання реальності (філософсько-культурологічний аналіз): автореф. дис.... канд. філософ. наук: 09. 00. 04 [Електронний ресурс] / Світлана Станіславівна Жигалкіна; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2010. – 20 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10jssfka.zip>.

6. Коммуникация // Новейший философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.slovoopedia.com/6/202/770635.html>

7. Марчук В. П. Соціально-культурна визначеність нормативних заasad міжнародної комунікації: автореф. дис.... канд. філософ. наук: 09. 00. 03 [Електронний ресурс] / Валерій Петрович Марчук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 17 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10mvpzmk.zip>.

8. М’язова І. Ю. Міжкультурна комунікація: зміст, сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філос. наук: 09. 00. 03 [Електронний ресурс] / Ірина Юрївна М’язова; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 18 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2008/08miysfa.zip>.

9. Осадча Л. В. Соціальна комунікація як об’єкт філософського аналізу: автореф. дис.... канд. філософ. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / Лариса Василівна Осадча; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 18 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10olvofa.zip>.

10. Победоносцева І. Є. Телевізійний дискурс у культурному просторі постмодернізму: Автореф. дис... канд. мистецтвознав.: 17.00.04 [Електронний ресурс] / Ірина Євгенівна Победоносцева; НАН України. Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2005. – 21 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2005/05piekpp.zip>.

11. Усанова Л. А. Православний архетип сім’ї у контексті комунікативних відносин: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / Людмила Анатолівна Усанова; АПН України. Ін-т вищ.

освіти. – К., 2002. – 19 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2002/02ulakkv.zip>.

12. Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда: автореф. дис.... канд. філософ. наук: 09.00.03 [Електронний ресурс] / Євгеній Валерійович Уханов; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – 18 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10UEVSSI.zip>.

13. Широка С. І. Стереотип поведінки в сучасній комунікативній культурі: автореф. дис.... канд. філос. наук: 09. 00. 04 [Електронний ресурс] / Світлана Іванівна Широка; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – 18 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10SHSSKK.zip>.

14. Щербина А. Л. Соціокультурні регулятиви людської діяльності в технологіях масової комунікації: автореф. дис.... канд. філософ. наук: 09.00.04 [Електронний ресурс] / Анатолій Михайлович Щербина; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2010. – 19 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10samtmk.zip>.

15. Юнусова Є. Й. Комунікативний простір релігії в європейській культурі: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.04 [Електронний ресурс] / Євгенія Йосипівна Юнусова; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – 17 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2005/05yeyrek.zip>.

***Рецензент** – доктор філософських наук, професор, проректор з навчально-наукової роботи Національного університету “Острозька академія” П. М. Кралюк*